

Advies over de Nota Ruimte

VROMRaad

Advies 041

De raad voor de volkshuisvesting, de ruimtelijke ordening en het milieubeheer (VROM-raad) is ingesteld bij Wet van 10 oktober 1996 (Stb. 551). De raad heeft tot taak de regering en de beide kamers der Staten-Generaal te adviseren over hoofdlijnen van het beleid inzake de duurzame kwaliteit van de leefomgeving en over andere onderdelen van het rijksbeleid die relevant zijn voor de hoofdlijnen van het beleid op het gebied van volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieubeheer.

VROM-raad

Oranjevuitensingel 6

Postbus 30949 – IPC 105

2500 GX Den Haag

telefoon: (070) 339 15 05

fax: (070) 339 19 70

E-mail: vromraad@minvrom.nl

Internet: www.vromraad.nl

Colofon

Advies over de Nota Ruimte

VROM-raad, Den Haag, 2004

Overname van teksten is uitsluitend toegestaan onder bronvermelding.

Vormgeving omslag

Drupsteen + Straathof, Den Haag

Drukwerk

OBT bv, Den Haag

ISBN 90-8513-005-0

Advies over de Nota Ruimte

Advies 041
15 juni 2004

Aan de minister van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
Mevrouw S.M. Dekker
Postbus 20951 IPC 100
2500 EZ Den Haag

VROM*raad*

datum : 15 juni 2004
kenmerk: 040615.055
VRR 2004045380
betreft: 'Advies over de Nota Ruimte'

Mevrouw de Minister,

Met dit advies reageert de raad op de Nota Ruimte. Dit advies is kort omdat de raad eerder uitgebreid heeft geadviseerd over de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening. Bovendien komen belangrijke thema's in recent verschenen of binnenkort te verschijnen adviezen van de raad uitgebreid aan de orde. Zo geeft het recent verschenen advies over ontwikkelingsplanologie tal van suggesties om instrumenten te ontwikkelen en geeft het advies over Buiten Bouwen een handreiking om bouwen in het landelijk gebied tot kwaliteitsverbetering te laten leiden. De raad werkt nog aan een advies over Landbouw en Landelijk Gebied en een advies over Stedelijke Netwerken in Internationaal Verband.

De raad gaat er in deze brief vanuit dat de nota wordt gezien als een deel 3 in het kader van een Planologische Kernbeslissing. De raad richt zich daarom met dit advies niet op achterliggende analyses of argumenten, maar vooral op de vraag of het voorgestane beleid bijdraagt aan de oplossing van maatschappelijke problemen en op de vraag hoe bij de uitvoering van deze nota risico's kunnen worden vermeden en kansen daadwerkelijk kunnen worden benut.

De raad is positief over de richting die met deze nota wordt gekozen, maar is kritisch over de uitwerking. Dit is vooral een gevolg van de grote afstand die de raad signaleert tussen doelstellingen aan één kant en het zicht op realisatie aan de andere kant. Het is nog heel onzeker hoe het voorgestane beleid zal uitwerken. Bedoeld is om met deze signalering een bijdrage te leveren aan de uitwerking die op deze nota zal volgen. Centraal staat de gedeelde doelstelling dat we willen werken aan een land waar het ook in de toekomst goed leven is.

Hoogachtend,

De voorzitter,

Drs. F.H. van der Veen

De algemeen secretaris,

drs. A.F. van de Klundert

Inhoudsopgave

1	Inleiding	7
2	De hoofdlijn	9
3	De hoofddoelstelling van het ruimtelijk beleid	11
4	Integraal en selectief	13
5	Sturing, instrumentatie en borging	15
6	De gerichtheid op economische structuurversterking	19
7	Verstedelijking en wonen	23
8	Landelijke gebieden	27
9	Slot	31
	Bijlage samenstelling VROM-raad	33

1 Inleiding

Het is goed dat er na een lange voorbereidingstijd weer een nationale nota over het ruimtelijk beleid ligt. Dat schept op zich duidelijkheid. Gelet op de economische oriëntatie van deze Nota is dat belangrijk; duidelijkheid en continuïteit in overheidsbeleid zijn immers sinds jaar en dag bekend als dominante factoren in het investeringsbeleid van bedrijven. Het is een prestatie dat er een nota tot stand is gebracht onder een zo sterk wisselend politiek gesternte.

De Nota geeft een aantal ruimtelijke en bestuurlijke strategieën die voor een belangrijk deel aansluiten bij eerdere adviezen van de VROM-raad. Zo onderschrijft de raad de keuze voor een selectief ruimtelijk beleid op nationaal niveau, de keuze voor decentralisatie van taken waar dat mogelijk is, het streven naar samenhang tussen de verschillende ruimtelijk relevante beleidssectoren op rijksniveau, het versterken van de positie van het middenbestuur, het toepassen van de lagenbenadering en de oriëntatie op ruimtelijke ontwikkeling. Deze doelen spreken de raad aan. In vele adviezen van de raad zijn deze thema's aan de orde geweest. Echter, zoals de filosoof Sartre stelde dat geen enkel kenmerk van een mens een mens tot een mens maakt, zo stelt de raad dat deze goede kenmerken de Nota niet vanzelfsprekend tot een goede nota maken.

In dit advies gaat de raad eerst in op de hoofdlijn van zijn commentaar. Daarna wordt ingegaan op enkele centrale elementen van de Nota:

- de hoofddoelstelling;
- de mate van integraliteit en selectiviteit;
- de sturingsfilosofie en het instrumentarium.

Vervolgens komen nog enkele specifieke punten aan de orde:

- de economische oriëntatie;
- het beleid voor stedelijke gebieden;
- het beleid voor landelijke gebieden.

Ten slotte volgen de concrete aanbevelingen.

2 De hoofdlijn

In de inleiding gaf de raad al aan zich goed te kunnen vinden in de richting die de Nota kiest. De Nota laat zich karakteriseren als een bestuurlijke nota. Ten opzichte van eerdere nota's ligt het accent veel meer op de wijze waarop besluiten zullen worden genomen, dan op de vraag welke besluiten zullen worden genomen. De hoofdlijn van het commentaar van de raad hierbij luidt als volgt.

- **De uitvoering van rijkstaken.** De Nota beoogt op rijksniveau meer samenhang te brengen in het beleid en tegelijkertijd selectief te blijven. Dat is een lofwaardig streven en er worden belangrijke stappen gezet in die richting. Met de Ruimtelijke Hoofdstructuur is zeker gekozen voor selectiviteit, maar er kan niet gezegd worden dat op dit punt de zaken op orde zijn of op orde zullen worden gebracht. Het hoofdwegennet is overbelast en de Nota geeft geen zicht op verbetering, de nationale landschappen zijn slechts benoemd, de EHS staat op achterstand en het waterbeheer op rijksniveau verdient meer aandacht dan de Nota geeft. Onvoldoende uitvoering van rijkstaken beïnvloedt ook de uitvoering van taken door andere overheden. Het gebrekkige zicht op de aanpak van de problematiek van de grote steden en het ontbreken van een samenhangende aanpak van de mobiliteitsproblemen op nationaal en regionaal niveau baart de raad grote zorgen.
- **De borging van ruimtelijke kwaliteit.** De Nota geeft meer vrijheden aan lagere overheden en geeft meer ruimte aan particulier initiatief. De raad onderschrijft het belang daarvan. Dit doet recht aan de veranderde maatschappelijke omstandigheden en geeft ruimte aan regionale verschillen. Bij deze vrijheid hoort, naar de mening van de raad, echter wel een helder toetsingskader. Dat ontbreekt vrijwel. Het onderscheid tussen bijvoorbeeld nationale landschappen en het overig landelijk gebied is nauwelijks uitgewerkt. Het begrip basiskwaliteit geeft volstrekt onvoldoende richting. Het eerste element in de definitie van basiskwaliteit (voldoende en tijdige beschikbaarheid van ruimte voor alle functies) is op zich niet onredelijk, mits daarmee niet alleen de economisch sterkere functies worden bedoeld. Echter, in de overige elementen wordt node de aandacht voor vormgeving, samenhang en andere aspecten van ruimtelijke kwaliteit gemist, die een basis zouden moeten bieden voor kwaliteitsborging.

De rol van de ruimtelijke ordening lijkt te worden teruggebracht tot een procedurele waarmee te weinig inhoudelijke ambitie tot uiting komt. Hoewel de Nota naar de letter wel allerlei nuancerings kent en aandacht vraagt voor ruimtelijke kwaliteit, is hij naar de geest zo ééndimensionaal gericht op het faciliteren van de ruimtevraag dat de raad vermoedt dat velen de Nota als een vrijbrief voor individuele initiatieven zullen zien. De raad vraagt, met andere woorden, om de borging van kwaliteit in de uitvoering van het beleid beter te verzekeren.

- ↪ **Verantwoordelijkheden en instrumentarium van lagere overheden.** De Nota streeft ernaar de rol van lagere overheden te versterken en meer samenhang mogelijk te maken op regionaal niveau. Ook hier wordt een goede koers gekozen. De verdeling van verantwoordelijkheden tussen Rijk, provincie en gemeente is echter geen eenvoudige zaak. In veel gevallen is gezamenlijke verantwoordelijkheid evident. De Nota geeft geen helder beeld van de toekomstige verhoudingen. De ene lezer zal concluderen dat het Rijk overal verantwoordelijk voor blijft (systeemverantwoordelijk), de andere zal concluderen dat veel naar de provincie wordt (af)geschoven. De Nota legt een grote verantwoordelijkheid bij lagere overheden, met name provincies. Op zich een goede ontwikkeling. Het ontbreekt de lagere overheden echter aan financieel en juridisch instrumentarium en de raad verwacht een grote bestuurlijke drukte voordat de nieuwe bestuurlijke verhoudingen zijn uitgekristalliseerd. Veel expertise die van lagere overheden wordt verwacht, mag niet overal vanzelfsprekend beschikbaar worden geacht.
- ↪ **De noodzaak van monitoring.** De Nota zet in op forse verandering in de tradities van ruimtelijke ordening met grote onzekerheid over de te verwachten effecten. Op zich is daar niets op tegen, maar omdat het onduidelijk is of de diverse ruimteclaims, die in de Vijfde Nota nog heel hoog werden ingeschat, geacommodeerd kunnen worden, of de negatieve effecten beheersbaar zullen blijken te zijn en of er voldoende samenhang zal ontstaan is het noodzakelijk om goed te monitoren. Bestuurlijk is de vraag of er voldoende snel duidelijkheid zal ontstaan over taken en bevoegdheden. Ook is nog niet duidelijk of er in de nieuwe situatie voldoende instrumentarium beschikbaar zal zijn. Intensieve monitoring van bestuurlijke en instrumentele ontwikkelingen naast de monitoring van de inhoudelijke doelen en de ruimtelijke kwaliteit is daarom gewenst.

3 De hoofddoelstelling van het ruimtelijk beleid

De Nota geeft als hoofddoelstelling: 'Hoofddoel van het nationaal ruimtelijk beleid is om ruimte te scheppen voor de verschillende ruimtevragede functies'. Later wordt dit uitgewerkt en genuanceerd, maar de toon is hiermee gezet. Ruimtelijke ordening is in hoofdzaak management van besluitvorming over de ruimte geworden. Strikt genomen is de hoofddoelstelling om ruimte te scheppen in de meeste gevallen wellicht het eenvoudigst te bereiken door het ruimtelijk beleid te beperken en de markt meer regie te laten voeren. In zo'n perspectief zou dit wellicht de laatste nationale nota over het ruimtelijk beleid zijn.

Maar ruimtelijke ordening heeft zich altijd bewogen in het spanningsveld van individueel en collectief belang en heeft altijd gezocht naar de mogelijkheden om maatschappelijke wensen te faciliteren en ze tegelijkertijd goed onderling af te stemmen en vorm te geven. Ruimtelijke ordening is keuzen maken op het raakvlak van sterke en zwakke functies.

De Nota neemt weliswaar terecht afscheid van blauwdrukplanning en richt zich vooral op het geleiden van ruimtelijke ontwikkelingen, maar de aandacht voor vormgeving, voor ruimtelijke structuur en samenhang is nu echter wel erg ver uit beeld. Zelfs op het niveau van de RHS wordt niet duidelijk hoe die vorm gegeven zal worden en wat de betekenis is van de lagenbenadering die, terecht, wordt aangehangen. Deze keus gaat gepaard met risico's. Het is de vraag of ruimtelijk beleid zo leidt tot voldoende samenhang en verscheidenheid.

Hoewel de hoofddoelstelling dus wijst op een trendbreuk in het ruimtelijk beleid, komen er ook belangrijke elementen uit de Vierde Nota terug in een nieuwe gedaante: Ruimtelijke Hoofdstructuur (vergelijkbaar met het Ruimtelijk Ontwikkelingsperspectief) en basis-kwaliteit (vergelijkbaar met de Dagelijkse Leefomgeving). In beide nota's wordt terecht veel betekenis gehecht aan de mainports. De aandacht voor economische ontwikkeling is altijd op zijn plaats en zeker op dit moment begrijpelijk. Dat de brainports daarbij wat mager uit de verf komen is jammer. Overigens is het slechts enkele jaren geleden dat de maatschappelijke zorg en het politieke debat nog op heel andere thema's waren gericht. Deze komen nu weinig aan bod. Het is de vraag of de Nota voldoende sturing zal kunnen geven als de economie weer aantrekt en andere opgaven dominant worden. Nog maar vier

jaar geleden leken de opgaven voor de ruimtelijke ordening immers heel anders dan nu. Ook uit de rest van de Nota blijkt overigens weinig aandacht voor lange termijn ontwikkeling in bijvoorbeeld de demografie (vergrijzing), de fysieke leefomgeving (klimaatverandering) of de structuur van landbouw, dienstverlening en industrie. Ten slotte is het, vanuit de hoofddoelstelling van de Nota bezien, moeilijk te begrijpen, om niet te zeggen onacceptabel, dat Europa nauwelijks in beeld komt.

4 Integraal en selectief

De Nota Ruimte beoogt een samenhangend en selectief rijksbeleid. De relatie met de Nota Vitaal Platteland is evident en lijkt ook instrumenteel het verst uitgewerkt. De keuze voor agrarische kerngebieden is op zichzelf begrijpelijk en verstandig, maar niet altijd logisch uitgewerkt. De Bollenstreek is bijvoorbeeld zeker belangrijk, maar niet de grootste locatie voor bollenteelt en Boskoop is niet het enige centrum voor de boomteelt. In de paragraaf over het landelijk gebied komt de raad op dit thema terug.

De relatie met de Nota Mobiliteit is (natuurlijk) veel minder ver uitgewerkt. Op het punt van de hoofdinfrastructuur worden duidelijke keuzen gemaakt, maar het blijft onduidelijk of de hoofdtransportassen het vereiste afwikkelingsniveau kunnen bieden. Op een aantal essentiële punten laat de Nota in het midden waarom keuzen zijn gemaakt. De keuze om geen 'Rondje Randstad' aan te leggen wordt niet onderbouwd maar is plausibel in de context van de Nota en wordt door de raad onderschreven. Voor een 'Rondje Randstad' zou in ieder geval een veel striktere regie op de planning nodig zijn. De keuze voor een zweeftrein naar het noorden acht de raad niet onderbouwd en in de context van deze Nota in het geheel niet plausibel. De raad verwijst hier naar het advies 'Denklijnen voor het Noorden en overig Nederland'.

Op het niveau van de regio, zeker bij de bundelingsgebieden is de samenhang tussen rijksinvesteringen en regionale ontwikkelingen wel aan de orde, maar blijft volstrekt onduidelijk. Het is de vraag of de Nota Ruimte en de Nota Mobiliteit voldoende samenhang zullen vertonen om het gat tussen het beleid voor het hoofdwegennet en het onderliggende wegennet te dichten. De consequenties van het beleid voor bundelingsgebieden en stedelijke netwerken enerzijds en van anderzijds de autonome ontwikkeling en individualisering kunnen op het punt van de mobiliteit erg groot zijn. De Nota anticipeert hier niet op, terwijl de kans groot is dat fileproblemen fors zullen groeien en de bereikbaarheid tussen en binnen de stedelijke netwerken zal afnemen. Laconiek aanvaarden van het probleem kan hier niet. Er valt niet te ontkomen aan differentiatie in heffingen op verkeer en vervoer die de maatschappelijke kosten moeten verminderen (zie het raadsadvies 'Mobiliteit met beleid').

Het belang van mobiliteit voor de agrarische kerngebieden kan moeilijk worden onderschat, maar dit belang is nauwelijks vertaald in infrastructurele gevolgen. De complexe ruimtelijke vraagstukken die samenhangen met de combinatie van hoge bevolkingsconcentraties en intensieve productiegebieden en de benodigde infrastructuur worden onvoldoende uitgewerkt om veel sturing te kunnen geven.

De samenhang met het waterbeleid is gelegd via het principe van de lagenbenadering en het hanteren van de watertoets. De Nota gaat uit van het gebruik van de watertoets, maar voor zover die wordt toegepast, zorgt hij op zijn hoogst voor voorkómen van verergering. Zorgwekkend is de gebrekkige aanduiding van de ruimtelijke maatregelen die zullen moeten worden genomen ten behoeve van het kwantitatieve waterbeheer. De Nota claimt nauwelijks ruimte voor reserveringen. De problemen moeten deels in het kader van deelstroomgebiedsvisionen worden opgelost en deels in het kader van de PKB Ruimte voor de Rivier in 2006. De ruimtelijke maatregelen in het kader van de hoofdstructuur en die op regionaal niveau beïnvloeden elkaar echter in hoge mate. De Nota brengt onvoldoende in beeld hoe groot de ruimtelijke (en financiële) consequenties zullen zijn en wie daarbij eerstverantwoordelijke is. In grote delen van Nederland zal bovendien het grondgebruik ingrijpend veranderen onder invloed van kwalitatieve eisen aan het water.

5 Sturing, instrumentatie en borging

Op het punt van sturing legt de Nota twee belangrijke accenten. De Nota beoogt op het niveau van de rijksverantwoordelijkheid selectief te zijn, alleen centraal te doen wat moet en decentraal wat kan en de samenhang in beleid te vergroten. Deze accenten worden door de raad van harte ondersteund.

In het voorgaande is het aspect sturing al kort aan de orde geweest. Het is nog moeilijk te voorspellen hoe de strategie om meer verantwoordelijkheid bij provincie en gemeente te leggen uit zal pakken. Aan de ene kant lijkt er een grote verantwoordelijkheid bij lagere overheden te worden gelegd, aan de andere kant ontbreken soms de middelen. Aan de ene kant worden er vrijheden gegeven, aan de andere kant zijn basiswaarden ook beleidsinstructies en wordt een hele planning en control cyclus aangekondigd. Aan de ene kant wordt de resultaatverantwoordelijkheid bij de provincies gelegd, aan de andere kant blijft de systeemverantwoordelijkheid bij het Rijk.

De raad ondersteunt het streven om de rol van de provincie te versterken. Het is echter niet eenvoudig om te bepalen in welke mate de Nota de positie daadwerkelijk versterkt. De beoogde nieuwe taakverdeling is niet altijd helder en soms lijkt het overdragen van verantwoordelijkheid op het eenvoudig 'over de heg zetten'. Veel taken zullen capaciteit en middelen vragen. Adequaat instrumentarium is een 'conditio sine qua non'. Het aangekondigde ontwikkelingsplanologisch instrumentarium is in ieder geval van groot belang en dient met spoed beschikbaar te komen. Provincies en gemeenten hebben het ondermeer nodig om middelen te kunnen genereren. Voor de gemeenten is het belangrijk dat de geboden beleidsruimte goed wordt benut. Goede ruimtelijke visies en ontwerpen zijn daarbij van belang. Een impuls op het terrein van ruimtelijk ontwerpen is opportuun.

Het beperken van centrale sturing heeft zeker voordelen. Het voorkomen van afwenteling, het versterken van samenhang en het vermijden van zinloze concurrentie waren, en zijn nog steeds, legitieme redenen om wel belang te hechten aan een vorm van centrale sturing. De raad ziet concrete risico's in het beperken van centrale sturing. Hij noemt enkele voorbeelden. Meer vrijheid kan leiden tot meer concurrentie tussen gemeenten op het

punt van bedrijfsterreinen en dat kan weer leiden tot concurrentie op prijs. Nu al is het moeilijk om intensief ruimtegebruik op industrieterreinen te realiseren en de raad vreest dat de Nota dit alleen maar moeilijker maakt. Afwenteling is een ander risico. Dit dreigt op het punt van bouwen voor de hogere inkomens buiten de stad en is ook goed denkbaar op het punt van groenvoorzieningen: de burens zorgen voor het groen. De rol van de provincies op deze punten is cruciaal. Het is de vraag of de provincies hier voldoende instrumenten hebben om een samenhangend beleid van gemeenten te kunnen bevorderen en waar nodig af te dwingen. Als de gemeenten zich met recht beroepen op het uitgangspunt van de basiskwaliteit (voldoende en tijdige beschikbaarheid van ruimte voor alle functies) valt er wellicht weinig te sturen.

De raad heeft vaker aangegeven dat planning en uitvoering op regionaal niveau belangrijker wordt. Bundeling van instrumentarium en decentralisatie kan ertoe leiden dat planvorming op regionale schaal een impuls krijgt. Bestuurlijk is er echter een 'gat' op regionaal niveau. Met de WGR+ wordt dit niet volledig opgelost en er blijven daarom ad hoc oplossingen nodig. In het advies over ontwikkelingsplanologie geeft de raad aan dat er allerlei mogelijkheden zijn om ad hoc vehikels op te richten zoals regionale ontwikkelingsmaatschappijen. Echter, de praktijkervaring met regionale planvorming wijst er niet op dat alle heil en zegen zonder meer van dit niveau mag worden verwacht. De verdeling van taken en bevoegdheden tussen provincie en regio zal zich iedere keer weer opnieuw moeten uitkristalliseren. Het provinciaal apparaat heeft de laatste jaren op veel plaatsen met forse bezuinigingen te maken gehad en over het algemeen weinig ervaring met op uitvoering gerichte regionale planning. Versterking van de bestuurskracht van de provincies is op dit punt dus wenselijk en noodzakelijk.

Ook op instrumenteel niveau zal zich een en ander nog moeten uitkristalliseren. Er worden interessante perspectieven geopend voor nieuw instrumentarium onder de vlag ontwikkelingsplanologie. De Nota gaat ervan uit dat provincies en gemeenten daarmee in de toekomst zelf middelen zullen gaan genereren om bijvoorbeeld groenvoorzieningen te kunnen betalen. De raad wijst erop dat het wegnemen van schaarste aan bouwmogelijkheden ook het wegnemen van mogelijkheden om te verevenen betekent. Er valt niet te verevenen als er geen schaarste is. Bij binnenplanse verevening is dit in mindere mate het geval maar bovenplanse, regionale verevening wordt vrijwel onmogelijk.

Samenvattend acht de raad de kans aanwezig dat de problematiek van de

bestuurlijke vervlechting voorlopig eerder complexer dan eenvoudiger wordt omdat nieuwe verhoudingen zich uit moeten kristalliseren. Het is goed dat gemeenten en provincies daar zelf initiatief kunnen nemen, maar voorlopig neemt de kans op vertragingen mogelijk eerder toe dan af. Met de veranderingen in taken en verantwoordelijkheden komt het hele systeem van 'checks and balances' in beweging. De planning krijgt aan een kant kenmerken van de Angelsaksische planningscultuur (op het punt van decentralisatie en de grotere vrijheden voor de burger) maar mist een belangrijk element van die cultuur, namelijk de harde kant. In diezelfde liberalere Angelsaksische cultuur worden namelijk ook hele harde regels gehanteerd, denk aan het beleid voor de nationale parken. De raad adviseert u nadrukkelijk goed te monitoren hoe zowel de bestuurlijke verhoudingen als de ruimtelijke kwaliteit zich gaan ontwikkelen en waar nodig uw verantwoordelijkheid te nemen.

6 De gerichtheid op economische structuurversterking

De Nota is sterk gericht op economische ontwikkeling. Het ruimtelijke beleid moet voldoende ruimte bieden. Beseft moet worden dat de bijdrage van de ruimtelijke ordening aan de economie uiteindelijk bescheiden is ten opzichte van factoren als scholing en belastingklimaat. De rol van de ruimtelijke ordening moet worden ingebed in een bredere, algemene, economische strategie. Aangezien die nu nog ontbreekt, moet die in de regionale uitwerking alsnog tot stand komen. Bovendien moet de bijdrage van de ruimtelijke ordening niet alleen worden gezien in de harde kant (mainports, bedrijfsterrein, infrastructuur) maar ook in de zachtere kant (aantrekkelijke woon- en recreatieomgeving, culturele voorzieningen, etc.). Aandacht voor dit laatste wordt node gemist terwijl over de hele westerse wereld recreatie en toerisme tot de belangrijkste bedrijfstakken zijn gaan behoren of de belangrijkste zijn geworden.

De Nota onderschrijft terecht de betekenis van de mainports, greenports en brainports voor de nationale economie. Het beleid voor de mainports en economische kerngebieden lijkt consequent. Dat de Nota vasthoudt aan het beleid van de Vierde Nota op dit punt is begrijpelijk. Nog steeds zijn de mainports en de internationale oriëntatie van groot belang voor de Nederlandse economie. De ruimtelijke uitwerking ervan komt niet verder omdat er geen andere economische strategie is ontwikkeld.

Groei van Schiphol mogelijk maken moet inderdaad consequenties hebben voor het bouwen. Voorlopig kan de situatie overigens nog verslechteren vanwege de uitvoering van bestaande plannen (Bron: Milieu en Natuurplanbureau). Ook de prioriteit voor infrastructuur is consequent. De keuze voor een Zuiderzeelijn past echter niet in dit beleid. Er zijn nauwelijks economische motieven om een snelle verbinding naar het Noorden aan te leggen. Voor een zweeftrein geldt zelfs het tegendeel, er zijn sterke aanwijzingen dat de rendementen sterk negatief zullen zijn.

De raad heeft eerder, vanwege de technische risico's, maar ook vanwege de aard van de vervoerstechniek, geadviseerd een zweeftrein op zijn hoogst bij wijze van proef tussen Almere en Schiphol aan te leggen.

De aandacht voor bedrijventerreinen met een bovenregionale betekenis past bij de keuze voor een RHS. De vraag is echter of de gebieden goed gekozen zijn en hoe een en ander zich verhoudt tot de problematiek van de bestaande terreinen waar nog veel ruimte is en vaak revitalisering aan de orde is. Veel nieuwe ruimte aanbieden vermindert de druk op revitalisering van bestaande terreinen. In internationale verhoudingen zijn de kosten voor bedrijfsterrein in Nederland al laag. Mogelijk is de Hoeksche Waard op termijn nodig om een bijdrage te leveren aan de structuurversterking van de Zuidvleugel maar het is de vraag wanneer dat het geval zal zijn. De raad is op dit moment niet overtuigd van de noodzaak. De ruimtelijk economische hoofdstructuur is al met al een redelijke beschrijving van de werkelijkheid met een beperkte beleidsinhoud.

Ook de aandacht voor de greenports is terecht. Het is immers duidelijk dat in de landbouw meer dan 90 procent van het economisch product op 5 procent van het areaal wordt gerealiseerd. De analyse is echter te eenvoudig en het beleid onuitgewerkt. Zo worden geen perspectieven ontwikkeld en de inpassings- en mobiliteitsproblematiek die samenhangt met de greenports, komt nog onvoldoende aan de orde.

De brainports vragen ook verdere uitwerking en moeten meer in verband worden gebracht met stedelijke netwerken en agglomeratie-effecten. De betekenis van hoofdkantoren, onderwijs en cultuur wordt genoemd, maar er worden weinig keuzen gemaakt. Is het niet nodig om ruimte voor hoogwaardige bedrijvigheid te koppelen aan gericht beleid voor topuniversiteiten, hoogwaardige culturele voorzieningen en adequate woonvoorzieningen voor het creatieve talent in verschillende levensfasen? De vestigingsvoorwaarden voor de 'creative class' worden nauwelijks uitgewerkt. De Nota gaat in algemene zin onvoldoende in op de betekenis van een kwalitatief hoogwaardige leef- en woonomgeving voor de economische ontwikkeling. Het is vreemd dat alleen Eindhoven als brainport wordt genoemd terwijl de Noordvleugel met de Zuid-as toch zeker ook als brainport kan worden gezien. Bovendien kent de Noordvleugel een waaier aan kwaliteiten die elkaar kunnen versterken en waar een brainport zeker bij hoort.

In eerdere adviezen over de Vijfde Nota heeft de raad al een en ander over stedelijke netwerken gezegd. De raad werkt aan een advies over Stedelijke Netwerken in Internationaal Verband. Daarin zal uitgebreider op de gewenste ontwikkeling van stedelijke netwerken in internationaal verband worden ingegaan. Het beleid voor de stedelijke netwerken lijkt te bestaan uit een beschrijving van de actuele situatie en de afspraak dat er gecoördineerd, afgestemd en gefaciliteerd zal worden.

7 Verstedelijking en wonen

Verstedelijking in bundelingsgebieden acht de raad een goede strategie die kán leiden tot de gewenste agglomeratievoordelen en beperking van congestie. Garanties voor samenhang en kwaliteit zijn echter beperkt, want de stuurkracht van het concept is beperkt. De afstemming met infrastructuur wordt de verantwoordelijkheid van de provincie, maar consequenties voor de nationale infrastructuur zullen al snel aan de orde kunnen komen. De bundelingsgebieden zullen structurerende effecten hebben op infrastructuurgebied op bovenregionaal niveau. Zo zullen de ontwikkelingen in Leiden en Alphen aan de Rijn de vervoersrelatie met Amsterdam en Schiphol zodanig belasten dat dit infrastructurele gevolgen moet hebben. Dergelijke ontwikkelingen verdienen meer aandacht.

Ook de garantie voor voldoende kwaliteit van natuur en milieu ontbreekt. De luchtkwaliteit in de steden is op dit moment op veel plaatsen al onder de EU-eisen en dat kan ruimtelijke consequenties krijgen. Natuur en landschap in de bundelingsgebieden kunnen aan kwaliteit winnen als er goede ruimtelijke inrichtingsplannen en investeringsmiddelen komen, maar daarover bestaat weinig zekerheid. Het risico van een eindeloze stapeling van korte termijn beslissingen is niet denkbeeldig. Het is goed dat de Nota ruimte laat aan de regio, maar de Nota geeft zo weinig richting dat de consequenties voor het Rijk moeilijk zijn te voorspellen.

De vraag waar het wonen zich op langere termijn zou moeten ontwikkelen komt beperkt aan bod. Waar die wel aan bod komt, plaatst de raad enkele kanttekeningen. Het taboe op bouwen in het Groene Hart wordt terecht doorbroken. Niet alles is waardevol. Desalniettemin kan bouwen in de binnenring netto een aanslag op landschappelijke waarden betekenen als er niet zorgvuldig wordt gepland en geïnvesteerd in het landschap. Met zorgvuldige vormgeving en landschapsbouw kan bouwen gepaard gaan met kwaliteitsverbetering. Waar delen van het Groene Hart bebouwd gaan worden kan een fraaie parkstad ontstaan, maar ook een structuurloze voortzetting van eindeloze suburbs. Hier is een robuust ontwerp op verschillende schaalniveaus noodzakelijk, evenals een visie op langere termijn.

In zijn algemeenheid is er een groot tekort aan groenvoorzieningen nabij de steden. De uitvoering van het beleid op dit punt stagneert al jaren en de Nota biedt geen uitzicht op verbetering. Het MNP houdt rekening met een

forse groei van het tekort. Er wordt instrumentarium aangekondigd, maar het is de vraag of dit voldoende zal zijn.

Over het wonen in het algemeen merkt de raad het volgende op. De raad steunt de doelstelling om het woningtekort tussen nu en 2010 terug te dringen van 2,5 procent tot 1,75 procent. Voor de ruimtereservering wordt het 'hoge-ruimtedruk-scenario' gehanteerd en voor de investeringen de midden-variant. Als men uit gaat van de redenering dat de stagnatie in de bouw voortkomt uit gebrek aan beschikbare locaties is dit logisch. Maar de raad ziet de huidige stagnatie in de productie als een gevolg van meerdere factoren. Natuurlijk is de sterke concentratie op VINEX-locaties en het beperkte aantal locaties daarbuiten beperkend. Natuurlijk zijn de procedures complex, maar dat zijn ze al heel lang. De teruggang in de economie, de contracten tussen bouwbedrijven en gemeenten en de mede daaruit voortkomende geringe mogelijkheden om flexibel te reageren met het bouwaanbod hebben ook een rol gespeeld. De markt bleek zeer rigide te zijn. Kleinschalig en op veel plaatsen ontwikkelen van bouw mogelijkheden naast enkele grotere locaties maakt een organische groei mogelijk en heeft de voorkeur van de raad boven slechts enkele grootschalige locaties. Zeker zo belangrijk is het vergroten van de flexibiliteit en het organiseren van snelle reactie op verandering in kwaliteit en kwantiteit van de vraag. Dit hangt samen met de strategie van het gemeentelijk grondbeleid.

Daarom is het rigoreus vergroten van het aanbod aan bouwlocaties waarschijnlijk niet nodig. Dit kent ook risico's. Een heel ruim aanbod kan stagnatie bevorderen omdat de situatie voor de projectontwikkelaar zo onzekerder wordt. Hij zal immers pas starten met bouwen bij voldoende zekerheid over de afzet. Meer concurrentie kan ook vruchtbaar zijn, maar de effecten zijn moeilijk te voorspellen. Het is wenselijk om de ontwikkeling van aard en omvang van het locatieaanbod en de effecten daarvan goed te monitoren.

Het verruimen van het aanbod aan bedrijfsterreinen op lokaal niveau draagt eveneens een risico met zich mee. De regionale afstemming kan in het gedrang komen, wat kan leiden tot nodeloze verspilling van risico-ruimte, nodeloze transporten en braakliggende terreinen met als gevolg dat gemeenten gaan concurreren op prijs en een ontwikkelingsplanologische benadering nog minder kans krijgt. Voor kantoren is de markt al oververzadigd. Meer ontwikkeling van kantoren op goedkope plekken kan de leegstandsproblematiek verergeren.

Al met al dient de gekozen strategie gepaard te gaan met een stevige rol van het middenbestuur.

De Nota wil het bouwen voor de natuurlijke bevolkingsgroei per stad of dorp mogelijk maken. Dat kan in bepaalde gevallen bijdragen aan de sociale kwaliteit van dorpen. In tegenstelling tot de huidige praktijk, waarbij vooral in de luxere categorie wordt gebouwd, is vooral tegemoet komen aan de behoefte aan goedkope woningen voor starters en ouderen belangrijk. De Nota suggereert dat bouwen voor 'de eigen bevolking' bijdraagt aan het draagvlak voor voorzieningen; die suggestie is door het RPB, de VROM-raad en vele anderen al lang onderuit gehaald. Lokaal werkt dit niet, regionaal een beetje. Men kan dit probleem beter zien als een mobiliteitsvraagstuk dan een bouwvraagstuk. De noodzakelijk schaal van het draagvlak voor voorzieningen groeit veel sneller dan de natuurlijke groei van de lokale bevolking. Bouwen voor de eigen bevolking is geen hanteerbaar criterium als bindingseisen niet zijn toegestaan. De Nota wil werken met een migratiesaldo nul, maar het is de vraag of dit in de praktijk werkt.

Voorts blijft een risico dat zeer kwetsbare plekken toch verstedelijken, omdat een afweging op hoger niveau niet in beeld komt. Als er behoefte zou ontstaan aan grotere locaties op regionale schaal dan is medewerking van het Rijk wel aan de orde maar niet voorzien.

Ten slotte wil de raad zijn zorg tot uiting brengen over de dreigende verscherping van de scheiding tussen centrale steden en hun randgemeenten. Weliswaar wordt beleden dat het belangrijk is de hogere inkomensgroepen in de stad te houden en dat randgemeenten ook moeten bouwen voor lagere inkomens, maar de Nota biedt daarvoor geen instrumenten. Integendeel, de omgekeerde beweging wordt makkelijker omdat de verruiming van mogelijkheden om te bouwen in het buitengebied de uittocht van kapitaalkrachten uit de stad kan bevorderen.

De raad meent dat er meer aandacht voor dit vraagstuk nodig is. De woningvoorraad en het gebruik daarvan laat zich niet snel en eenvoudig sturen met ruimtelijk beleid. Toch zal de kans op ongewenste segregatie moeten worden verkleind waar mogelijk. Op regionaal niveau wordt bestuurskracht met lange adem gevraagd om meer goedkope woningen in de randgemeenten te realiseren, de schotten tussen stad en randgemeenten bij de regionale woonruimteverdeling op te heffen en de woningcorporaties te stimuleren huurwoningen in de randgemeenten aan te kopen.

8 Landelijke gebieden

De raad onderschrijft de strategie om onderscheid te maken tussen de elementen van de RHS en overige landelijke gebieden. Nieuwe elementen zijn daarbij vooral de greenports en nationale landschappen. De raad onderschrijft het belang van de greenports. Op dit punt is de Nota echter meer beschrijvend dan ontwikkelingsgericht. De raad verwacht juist op het punt van de intensieve teelten nog een behoorlijke groei de komende decennia. De vraag is hoe die ingepast kan worden.

Het beleid voor de nationale landschappen geeft aan dat een aantal zaken beschermingswaardig wordt gevonden, maar de rol van het Rijk is erg beperkt. Er zijn kernkwaliteiten geformuleerd die echter niet goed zijn te verbinden met het 'ja-mits-regime'. Zowel het instrumentarium voor ontwikkeling als voor bescherming is onvoldoende uitgewerkt om zekerheid te bieden. De 'ja-mits benadering' geeft weinig richting. De beleidsstrategie zou ook regionale differentiatie behoeven. Het Nationale Landschap aan de rand van een stedelijk netwerk in de Randstad vraagt een andere strategie dan het Groningse terpenlandschap waar de maatschappelijke dynamiek veel beperkter is.

In een nota die zo sterk gericht is op economische ontwikkeling had meer aandacht gegeven mogen worden aan de economische betekenis van het landelijk gebied voor recreatie en toerisme. In veel Europese regio's is de bijdrage vanuit recreatie en toerisme aan het regionaal product al groter dan die van de landbouw. Heel laag Nederland, van middeleeuwse slagen- en terpenlandschappen tot de negentiende-eeuwse droogmakerijen en twintigste-eeuwse waterwerken is uniek in de wereld en kent een economisch potentieel dat heel veel andere bedrijfstakken in de schaduw kan zetten. Veel bedrijvigheid is foot-loose, ons landschap echter niet. Als er veel bedrijvigheid naar China gaat, doen wij dan Chinese toeristen een tegenbod?

Overigens zijn er ook regio's die kampen met achteruitgang in bevolking en agrarische productie. Agrarische en demografische ontwikkelingen geven aanleiding te verwachten dat die problematiek zal groeien. Dit is een ingewikkelde problematiek maar een aanzet tot een beleidsmatig antwoord is gewenst. Bouwen voor de eigen bevolking is in gebieden als de Veenkoloniën immers volstrekt onvoldoende.

De raad onderschrijft ook het uitgangspunt van de Nota dat het platteland niet meer strikt hoeft te worden gereserveerd voor niet-stedelijke functies. Stad en land zijn in een andere verhouding komen te staan. De betekenis van het landelijk gebied als werk- en recreatieruimte van de stedeling neemt snel toe. Het is jammer dat de relatie stad-land in meerdere opzichten onvoldoende is uitgewerkt. De behoefte aan groen nabij de steden blijft onderbelicht evenals de mogelijkheden om het buitengebied toegankelijk te maken voor de stedeling. Vergroting van toegankelijkheid is een relatief goedkope ingreep met grote maatschappelijke betekenis. Wel worden in de Nota de mogelijkheden om te bouwen in het buitengebied fors verruimd. De risico's van verruiming van de mogelijkheden om te bouwen in rurale gebieden zijn echter groot en de effecten van bouwen zijn op een menselijke tijdschaal vrijwel irreversibel. In het advies over Buiten Bouwen dat 27 mei 2004 aan u is gepresenteerd werkt de raad een strategie uit die meer garanties, noodzakelijke garanties, biedt voor het tot stand komen van kwaliteit.

Voorkomen moet worden dat de ruimtelijke ordening voor de rest van Nederland tot een kadastrale activiteit wordt beperkt. Als voor de nationale landschappen een 'ja-mits-regime' wordt gehanteerd bestaat dan het risico niet dat voor overig Nederland het motto wordt 'ga uw gang'? De analyse van de landbouwontwikkelingen is minimaal, zeker gezien de te verwachten ruimtelijke effecten. We moeten rekening houden met ingrijpende transformatieprocessen die de landbouw te wachten staan onder invloed van internationale ontwikkelingen. Die zullen vragen om begeleiding met een ruimtelijke strategie. De keuzen worden vrijwel geheel bij provincies en gemeenten gelegd. Het is de vraag of die geëquipeerd zijn de verandering te begeleiden waar de beleidsontwikkeling in hoge mate door de nationale en internationale politiek wordt bepaald. Dat er landbouwontwikkelingsgebieden moeten komen is mooi, maar vervolgens is de vraag hoe je ze vorm geeft en wat er nodig is aan sturing. Zoals gezegd zal in bepaalde gebieden ook de terug-tred van de landbouw begeleid moeten worden.

De consequenties van veranderend waterbeheer onder invloed van klimaatverandering, maar ook onder invloed van Europese milieumaatregelen zijn enorm. Grote delen van Nederland zullen sterk extensiveren of van functie veranderen. De diverse ingrepen voor het waterbeheer (zowel afvoer als aanvoer) zijn noodzakelijk op diverse schaalniveaus. Verschillende overheden zullen samen moeten werken, denk aan het Groene Hart. Er zal behoefte ontstaan aan krachtige bestuurlijke en ruimtelijke kaders om deze problemen aan te pakken.

De verschillende EU-richtlijnen zullen steeds meer gaan bepalen hoe Nederland moet worden ingericht. Een ander voorbeeld waar EU-richtlijnen invloed hebben op de ruimtelijke ontwikkeling is de habitat- en vogelrichtlijn. Op het punt van soorten bescherming zal de habitat- en vogelrichtlijn op allerlei momenten onvoorspelbaar blijven botsen met ruimtelijk ontwikkelingen. Het is noodzakelijk dat er een goed afwegingskader wordt ontwikkeld. De raad heeft hier geen specifieke deskundigheid, maar het lijkt voor de hand te liggen dat afwegingen over individuen anders verlopen dan die over populaties of die over soorten. In de geest van deze Nota is een krachtig initiatief gewenst om dit afwegingskader snel te realiseren.

Al met al moet worden voorkomen dat de zorg voor de groene ruimte in verhouding tot de economische doelstelling in deze Nota doet denken aan Phileas Fogg, die zijn schip opstookte om op tijd aan te komen aan het eind van zijn reis om de wereld.

9 Slot

Er ligt een nota waarmee koers is gezet. Dat verdient waardering. Ook de richting waarvoor is gekozen verdient waardering. Er is echter nog veel onduidelijk en onvoldoende concreet. Om kans op succes te vergroten en risico's te beperken adviseert de raad daarom het volgende:

1. **Zorg dat de RHS op orde is**

Het is goed dat er keuzen worden gemaakt op hoofdlijnen. Zorg dat de RHS (infrastructuur, natuur, landschap, water) in ieder geval op orde komt. Op enkele punten maakt de raad zich grote zorgen. De raad acht de kans reëel aanwezig dat de bereikbaarheidsproblematiek en de problemen in de grote steden groter zullen worden, dat we onvoldoende anticiperen op de waterproblematiek en die daarmee op termijn nog moeilijker beheersbaar maken, dat het beleid voor de nationale landschappen en het overig landelijk gebied zo zwak is dat we geen vitaal en aantrekkelijk platteland krijgen, maar een verarmd en rommelig landelijk gebied.

2. **Ontwikkel en benut het historisch kapitaal**

Met het verruimen van de mogelijkheden om te bouwen kan aan een aantal maatschappelijke wensen tegemoet worden gekomen en kan het landschap verrijkt worden. Tegelijkertijd bestaat het risico dat deze Nota later de geschiedenis in zal gaan als de nota waarmee Nederland afscheid nam van zijn unieke, historisch gegroeide landschappen, en daarmee ook van een belangrijk economisch potentieel. Zorg dat buiten bouwen zorgvuldig wordt gedaan conform het advies 'Buiten Bouwen' en versterk het instrumentarium voor de nationale landschappen. Zie de kwaliteit van grote delen van westelijk Nederland als een internationaal landschap met grote economische potenties. Het is nog maar enkele jaren geleden dat de zorg voor rust en ruimte een centrale positie in het debat in nam.

3. **Beperk het risico op toenemende bestuurlijke onduidelijkheid en vervlechting**

De Nota beoogt terecht helderheid in de verdeling van verantwoordelijkheden tussen de verschillende overheden. Een sterke positie van het middenbestuur en de daarbij behorende planfiguren is noodzakelijk. De nieuwe situatie vraagt van alle betrokken partijen een 'education permanente' omdat er nieuwe bestuurlijke rollen, structuren en processen moeten uitkristalliseren. Organiseer daarom het leren via monitoring, benchmarking, etc.

4. Schep voorwaarden voor ontwikkelingsplanologie

Het is goed dat de kansen voor ontwikkelingsplanologie worden benut en gemeenten en provincies de ruimte krijgen. De uitwerking van de subsidiariteit dient nader vorm te krijgen. De ontwikkeling van het instrumentarium moet op korte termijn gestalte krijgen. Het risico bestaat dat de taken voor gemeenten en provincies onuitvoerbaar blijken te zijn omdat de financiële en wettelijke middelen ontbreken. Ten slotte is van belang dat het wegnemen van schaarste het genereren van middelen via verevening bemoeilijkt. Alleen al om deze reden is terughoudendheid van belang.

5. Bewaak ontwikkelingen en stimuleer kwaliteit

Verruimen van mogelijkheden voor gemeenten en provincies om in te spelen op wensen ten aanzien van wonen en werken is goed. Het risico bestaat echter dat bijvoorbeeld de cyclisch optredende overschotten en tekorten voor kantoren en kantoorlocaties en bedrijfsterreinen wordt versterkt, dat er verdere ruimtelijke segregatie van hogere en lagere inkomensgroepen optreedt met verzwakking van de beoogde vitale steden als gevolg of dat er onvoldoende kwaliteit in het landelijk gebied ontstaat. Vanwege de risico's die gepaard gaan met dit beleid is een goed monitoringssysteem van belang zodat er vroegtijdig signalen komen over de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteit. Monitoring biedt een handvat om waar nodig kwaliteit te borgen. De nieuwe verantwoordelijkheden van provincies en gemeenten zouden ondersteund kunnen worden met een impuls in het ruimtelijk ontwerp.

Bijlage samenstelling VROM-raad

drs. F.H. van der Veen, voorzitter
mr.drs. L.C. Brinkman
mw. H.M.C. Dwarshuis-van de Beek
prof.dr. R. van Engelsdorp Gastelaars
ir. J.J. de Graeff
prof.dr. W.A. Hafkamp
mw. prof.mr. J. de Jong
mw. M.C. Meindertsmā
mw. drs. A.M.J. Rijckenberg
mw. prof.dr.ir. I.S. Sariyildiz
prof.dr.ir. J. van der Schaar
ir. D. Sijmons
prof.dr. P. Tordoir
prof.dr. W.C. Turkenburg
drs. T.J. Wams

Waarnemers

Mr. N.R. van Ravesteyn, namens het Ruimtelijk Planbureau
dr. M.A.J. Kuijpers-Linde, namens het Rijksinstituut voor
Volksgesondheid en Milieu
dr. V. Veldheer, namens het Sociaal en Cultureel Planbureau
drs. T.H. van Hoek, namens het Centraal Planbureau

Algemeen secretaris

drs. A.F. van de Klundert

Bij dit advies betrokken medewerkers secretariaat

drs. A.F. van de Klundert (projectleider)
mw. C. de Boij

Lijst recent verschenen adviezen

040	27 mei 2004	Buiten Bouwen
039	4 april 2004	Gereedschap voor Ruimtelijke Ontwikkelingspolitiek
038	september 2003	Omgaan met overmaat. De vermogens van de woningcorporaties als sturingsopgave
037	juni 2003	Verantwoorde risico's, veilige ruimte
036	december 2002	Milieu en Economie: ontkoppeling door Innovatie
035	november 2002	Haasten en onthaasten in de stedelijke herstructurering advies over de herstructurering van stedelijke woonmilieus
034	september 2002	Minder blauw op straat? advies over regionaal waterbeheer en ruimtelijke ordening in de 21e eeuw
033	juni 2002	Impuls voor ruimtelijke investeringspolitiek advies naar aanleiding van de (ICES-) investeringsimpuls 2002
032	maart 2002	Smaken verschillen: multicultureel bouwen en wonen
031	november 2001	Plannen met visie: advies over het Voorontwerp Fundamentele Herziening Wet op de Ruimtelijke Ordening
030	oktober 2001	Grotestedenbeleid, voortzetten en verbouwen: advies over grotestedenbeleid
029	oktober 2001	Kwaliteit in ontwikkeling: uitwerking stedelijke netwerken, contouren en instrumenten
028	oktober 2001	Waar een wil is, is een weg: advies over het NMP4
027	juli 2001	Denklijnen voor het Noorden en overig Nederland: advies over een snelle verbinding tussen het Noorden en de Randstad
026	mei 2001	Kwaliteit in ontwikkeling
025	april 2001	Verscheidenheid en samenhang: stedelijke ontwikkeling als meervoudige opgave. 'Visie op de stad 2'
024	februari 2001	Ontwerpen aan Nederland Architectuurbeleid 2001-2004. (in briefvorm)
023	september 2000	Dagindeling geordend?
022	september 2000	Betrokken burger, betrokken overheid Reactie VROM-raad op de ontwerp-Nota Wonen
021	mei 2000	Op weg naar het NMP4 Advies over de agenda van het NMP4
020	maart 2000	Het Instrument geslepen Voorstellen voor een herziene WRO en voor een betere kostenverdeling bij grondexploitatie
019	december 1999	Nederland en het Europese milieu Advies over differentiatie in het Europese milieubeleid
019F		Les Pays-Bas et l'environnement européen Avis portant sur une différenciation de la politique environnementale européenne
019D		Die Niederlande und der europäische Umweltschutz Stellungnahme zur Differenzierung in der EU-Umweltpolitik
019E		The Netherlands and the European Environment Advice on Differentiation in European Environmental Policy
018	december 1999	Huurbeleid met contractvrijheid
017	november 1999	Mobiliteit met beleid
016	september 1999	Mondiale duurzaamheid en de ecologische voetafdruk
016E	september 1999	Global Sustainability and the Ecological Footprint
015	september 1999	Sterk en mooi platteland Advies over Strategieën voor de landelijke gebieden
014	juni 1999	Wonen, beleid en legitimiteit

